

Cursul III

Istoria apologiei și a Apologeticii

1. Apologetica este o știință relativ nouă, pe când apologia este tot așa de veche ca și creștinismul. Mai mult chiar: orice religie și-a avut și-și are apologiile și apologetii ei, dar la știința apologiei, la Apologetică, s'au ridicat numai religiunile superioare, acelea care au dominat spiritele vreme mai îndelungată și au numărat printre aderenții lor popoare care au atins un însemnat grad de cultură și din sânul acestora bărbați cu o adâncă înțelepciune.

În ce privește creștinismul, Mântuitorul însuși și sfinții apostoli au fost nevoiți să apere învățătura Evangheliei împotriva criticii și atacurilor din partea cărturarilor iudei. Cele mai multe din disputele contradictorii ale Domnului nostru Iisus Christos cu cărturarii iudei și doxanele pe care el le-a adresat fariseilor nu sunt altceva decât apologii. Sfântul arhidiacon Ștefan ne-a lăsat un strălucit model de apologie, păstrat și transmis posterității de Faptele Apostolilor (VII). De la sfântul apostol Pavel avem de asemeni mai multe apologii dintre care cea ținută înaintea regelui Agripa și a procuratorului Festus este celebră, (Faptele Apostolilor, XXVI). În epistolele sale, el apără apoi în multe locuri doctrina creștină împotriva Iudeilor, iar epistola către Evrei este în mare parte o apologie, care pledează teza că legea ceremonială a Vechiului Testament a încetat de la venirea creștinismului.

2. Împotriva calomniilor răspândite de Iudei pe socoteala Creștinilor au fost compuse cele mai vechi apologii creștine și șirul lor se prelungește până în veacul V.

Nu apologie propriu zisă, dar cu tendință apologetică, este epistola sfântului Barnaba, care caută să justifice desființarea legii mozaice ceremoniale, dându-i interpretare alegorică.

Cele mai multe apologii au avut, în deosebi la început, forma de dialog și cea mai veche din ele este: „*Disputa lui Iason cu Papisc despre Christos*”, atribuită lui *Ariston de Pela* (între anii 135 și 175). În ea se expune că Iudeul creștin Iason a susținut cu atâta tărie împlinirea proorociilor Vechiului Testament în persoana Mântuitorului Christos încât a convins, pe adversarul său, Iudeul alexandrin Papisc și 1-a hotărât să se boteze. Această apologie s'a pierdut. Indicațiunile despre cuprinsul ei s'au păstrat de Origen, în apologia sa intitulată „*Contra lui Cels*”, iar o prelucrare a ei pare a fi: „*Altercatio Simonis Iudaei et Theophili Christiani*” a lui Evagrie galicanul, pela începutul veacului V.

Sfântul Justin Filosoful și Martirul a scris în contra Iudeilor: „*Dialogul cu Iudeul Triton*”¹¹, între anii 150-155. Sub numele de Trifon se ascunde, după toată probabilitatea, renumitul rabin Tarfon, un contemporan al sfântului Justin. Dialogul cuprinde disputa ce a avut loc timp de două zile între Justin și Tarfon, pentru care apologia și consta la început din două cărți. În forma în care ni s'a păstrat, ea constă dintr'o introducere și trei părți. În introducere sfântul Justin descrie evoluția sa filosofică și religioasă, (cap. 2-8) și fixează punctele de discutat, (cap. 8-10). În partea întâi se justifică pe baza a însuși Vechiului Testament abrogarea legii mozaice ceremoniale și se dovedește că Iisus Christos, întemeietorul legii noi, este Mesia cel prezis de prooroci, (cap. 11-47). În partea doua se arată că adorarea lui Christos ca Dumnezeu nu stă întru nimic în contradicție cu monoteismul pur, (cap. 49-108). În fine, în a treia parte se susține că și păgânii au fost chemați la mântuire și că Creștinii sunt adevăratul Israel, (cap. 109-141).

Același subiect și într'o formă asemănătoare cu dialogul lui Justin se tratează în scrierea lui *Tertulian*, intitulată: „*Adversus Iudaeos*”. Și aci dialogul are loc între un Creștin și un prozelit iudeu și disputa are ca temă înlocuirea legii vechi prin cea nouă, (cap. 1-14).

O lucrare împotriva Iudeilor, nu cu scop apologetic, ci catehetic și anume pentru instrucțiunea unui neofit anume Quirinus, constând din trei cărți, și intitulată: „*Testimonia adversus Iudaeos*” a scris sfântul *Ciprian*. Ca și Justin și Tertulian, în apologiile mai sus

amintite, Ciprian dovedește mai mult cu citațiuni din Vechiul Testament, că Iudeii au căzut din grația specială a lui Dumnezeu și că Creștinii le-au luat locul, cum și <ia> Iesus Christos este adevăratul Mesia.

Mai departe sunt de amintit ca scrieri cu caracter apologetic împotriva Iudeilor următoarele: „*Demonstratio adversus Iudaeos* a lui *Ipolit*”, în care autorul susține că nenorocirile care s'au abătut peste Iudei sunt o pedeapsă dumnezeiască pentru că au răstignit pe Mântuitorul Christos;

Despre întruparea Cuvântului lui Dumnezeu, atribuită sfântului Atanasie cel Mare;

Marele cuvânt catehetic, îndreptat nu numai împotriva Iudeilor, ci și a păgânilor și a ereticilor, al sfântului Grigore de Nisa[^]»

Dovedire împotriva Iudeilor și a păgânilor că Christos este Dumnezeu, a sfântului Ioan Gurădeaur.

Omiliile pascale (1, 4, 8, 10, 21 și 29) ale sfântului Chiril al Alexandriei.

3. Atacuri literare mai vehemente, urmate și de persecuțiuni sângeroase, au avut să îndure Creștinii din partea păgânilor. Filosofilor păgâni, în special greci și romani, cari căutau să dovedească inferioritatea și absurditatea credinței și a practicilor creștine, a trebuit să li se răspundă cu argumente raționale și să li se aducă dovezi peremptorii că creștinismul este adevărata filosofie, filosofia cerească, iar împăraților și magistraților cari ordonau vărsarea sângelui creștin pentru închipuitele vini de ateism, de prânzuri tiesteice, de incest, de mizantropie, de vrăjmași ai ordinii de stat și în deosebi ai împăraților etc. etc. a trebuit de asemeni să li se răspundă cu argumente convingătoare că Creștinii nu erau vinovați de niciuna din crimele ce li se atribuiău, ci că dimpotrivă erau oamenii cei mai religioși și mai morali, cetățenii cei mai leali, mai pașnici și mai ordonați.

Cele mai multe și mai temeinice apologii s'au scris dar împotriva păgânilor.

Cei mai însemnați apologeți cari au scris împotriva păgânilor și ale căror apologii ni s'au păstrat sunt:

Aristide Filosoful din Atena a scris o apologie către împăratul Antoniu Piu, (pe la anul 150), în care se spune că numai Creștinii au adevărat idee de Dumnezeu, pe când păgânii în genere adoră elementele, iar Iudeii, deși au credința într-un singur Dumnezeu, se închină mai mult îngerilor decât lui Dumnezeu. Se descrie apoi cu multă căldură curăția vieții morale a Creștinilor.

Sfântul Justin Filosoful și Martirul (f pe la 166) a adresat două apologii împăratului Antoniu Piu, fiilor săi adoptivi Marcu Aureliu și Lucius Verus și senatului și poporului roman (îndată după anul 160). Apologia întâi constă din 67 de capitole, care formează o introducere și două părți. În introducere, Justin face apel la împărat ca să judece cu dreptate și obiectivitate cauza Creștinilor, așa cum cer cele două atribute anexate numelui său: de pios și de filosof, (cap. 1—3), Partea întâi cuprinde respingerea acuzațiunilor de ateism, de dușmănire a statului și de imoralitate aduse Creștinilor, (cap. 4—12), iar în partea doua se expune și apără cuprinsul religiei creștine, care se poate rezuma în trei propozițiuni: *a.* că învățăturile revelate ale Sfintei Scripturi atît a Noului cât și a Vechiului Testament sunt adevărul absolut; *b.* că Iesus Christos este adevăratul Fiu al lui

Dumnezeu și, ca Dumnezeu întrupat, unicul Mântuitor al neamului omenesc, și c. că demonii încearcă să zădărnicească opera lui Christos, imitându-i și falsificându-i învățătura și așezămintele și îndemnând pe păgâni să calomnieze și să persecute pe Creștini. Pentru a răspunde acestei acțiuni primejdioase a demonilor și a o dejuca, Justin arată marea însemnătate a botezului, a sfintei împărtășiri și a serviciului dumnezeiesc de Duminică. Apologia a doua este un scurt adaos la cea dintâi (15 capitole). Ea a fost scrisă cu prilejul execuției a trei Creștini, denunțați de un păgân, a cărui soție se făcuse Creștină. Justin descrie mai întâi starea de nesiguranță în cari trăiesc Creștinii, fiind persecutați și uciși pentru simple calomnii, după care adaugă că un sfârșit tragic îl așteaptă și pe el, dată fiind dușmănia ce-i poartă filosoful

Crescens, (cap. 1—3). În cursul apologiei se tratează diferite chestiuni fără o strânsă legătură între ele, dar de mare importanță. Astfel, se răspunde mai întâi la două luări în răs ale Creștinilor din partea păgânilor. Prima era: Creștinii nu trebuie să se plângă că sunt uciși de păgâni, ci din contră să se bucure că li se dă prilej să se ducă mai degrabă la Dumnezeu lor. La aceasta Justin răspunde, că a primi moartea fără împotrivire sau a o căuta este tot una cu sinuciderea, care e contrară suveranității dumnezeiești, singura în drept a dispune de viața și de moartea creaturii sale libere. Totuși, Creștinul trebuie să-și mărturisească credința sa, chiar dacă aceasta l-ar costa viața, (cap. 4). A doua luare în răs suna: Dacă Dumnezeu Creștinilor este protectorul lor, pentru ce nu-i scapă el de persecuțiuni și de moarte? La aceasta, Justin răspunde mai pe larg. Dumnezeu are putere să ocrotească pe Creștini și o face când găsește de cuviință. Persecuțiunile sunt însă opera demonilor, pe cari Creștinii îi pot alunga prin rugăciuni și cu puterea lui Iisus Christos Mântuitorul. Dumnezeu îngăduie răul, pentru ca să nu jignească libertatea omului, dar face ca adevărul și dreptatea să iasă totdeauna biruitoare. Demonii au pricinuit prigonirile și moartea silnică a acelor înțelepți păgâni, cari au cunoscut părți din adevărul dumnezeiesc, cum au fost, Socrate, Eraclit, Musoniu ș. a. Cu atât mai mult uneltesc ei împotriva Creștinilor, cari posedă adevărul deplin și-și duc viața potrivit lui. Puterea lor a slăbit însă mult acum, pentru că pot fi învinși numai rostind numele lui Iisus, (cap. 5—8). Învățătura și moravurile creștine sunt cu mult superioare celor păgâne. Creștinii ajung la fericire prin răbdare și abnegațiune, (cap. 9—13). Să binevoiască împăratul să dea publicității această apologie, pentru că toți oamenii să vie la cunoștința adevărului și să fie drepti față de Creștini, (cap. 14—15).

Tațian Asirianul (f. pe la 175), discipolul sfântului Justin, a compus *X6to< xpha "EUi]vaa= Cuvânt către păgâni*, care este mai mult o satiră la adresa păgânismului decât o apologie în sensul strict al cuvântului. Apologia începe cu o critică foarte aspră a păgânismului. Grecii se mândresc pe nedrept cu artele și cu știința lor, care au fost împrumutate în cea mai mare parte de la barbari, și rău folosite. Așa de ex. retorica a fost folosită pentru nedreptate și calomnie, poezia spre a preamări faptele imorale și rușinoase ale zeilor etc. Filosofii au fost oameni îngâmfați și de nimic. Astfel. Diogene se fălea cu cumpătarea sa escesivă, dar a murit de necumpătare în mâncare; Platon a fost vândut de tiranul Dionisie din cauza vieții desfrânate pe care o ducea; Aristotel pune fericirea în frumusețe, bogăție, putere fizică, noblețea nașterii și a lingușit pe Alexandru cel Mare, discipolul său, căruia i-a fost un rău pedagog, etc., (cap. 1—3). În prima parte a lucrării sale, (cap. 4—30), Tațian opune falsei înțelepciuni păgâne învățătura creștină despre: Dumnezeu, Logos, creațiune, providență, păcatul original, mântuire și înviere, pe care o socotește sublimă. În a doua parte, (cap. 31—41) continuă critica păgânismului și arată că mozaismul și creștinismul sunt mai vechi decât filosofia greacă, pentru că Moise a trăit cu 400 de ani înainte de războiul troian și scriitorii greci au folosit operele lui.

Atenagora, filosof atenian (f. pe la 182), a adresat o .apologie împăratului Marcu Aurel și fiului său Comod.

Ea poartă titlul: *Implorare pentru creștini*, în 36 de capitole. În ea, autorul răspunde la trei mari acuzațiuni care se aduceau Creștinilor și anume: de ateism, de prânzuri tiesteice și de incest. Referindu-se la tustrele acuzațiunile, Atenagora zice împăratului: „Dacă aceste învinuiri sunt întemeiate, nu cruța pe nimeni, pornește cu război împotriva criminalilor. Nimicește-ne dimpreună cu femeile și cu copiii, dacă vreun Creștin trăiește în felul fiarelor sălbatice. Dacă însă acestea sunt născociri și învinuiri neîntemeiate, pentru că, potrivit unei legi naturale, răutatea luptă în contra virtuții, atunci se cade să cauți să cunoști învățăturile noastre, dragostea și supunerea noastră față de dinastia ta și de guvernul tău și să ne dai aceleași drepturi ca dușmanilor noștri”, (cap. 3). Din cele trei acuzațiuni, cea de ateism este combătută foarte pe larg, (cap. 4—30), iar celelalte două mult mai pe scurt, (cap. 31—36). Creștinii adoră un singur Dumnezeu, cum au adorat și Pitagora, Platon, Aristotel și unii dintre

poeti, cari n'au fost socotiți ca ateii, pe când Creștinii sunt prizonieri pentru credința lor. Monoteismul nu este ateism. El este rațional, iar ateismul și politeismul sunt iraționale, absurde. Monoteismul a fost propovăduit și de prooroci, începând cu Moise, cari au fost insuflați de sfântul Duh și deci au împărtășit oamenilor cunoștințe dumnezeiești. Fiul sau Cuvântul lui Dumnezeu este una, cu Dumnezeu-Tatăl și cu sfântul Duh, așa că Creștinii adorându-i pe câte trei, recunosc puterea lor în unitate și deosebirea în rânduială, se închină unui singur Dumnezeu și deci nu sunt ateii. Învățătura morală creștină, curăția vieții morale a Creștinilor și credința lor în viața viitoare sunt mai departe dovezi elocvente că Creștinii nu sunt ateii. Pentru combaterea acuzațiilor că Creștinii ar mânca, în adunările lor religioase, carne de copil și s'ar deda la incest, Atenagora arată că asemenea crime sunt incompatibile cu ideea de omniprezența lui Dumnezeu și de răsplătire a faptelor în viața viitoare și cu exemplara viață morală a Creștinilor, cari socotesc ca păcat chiar și privirea cu poftă și gândul necurat. Cum ar putea Creștinii să mănânce copii, când «i nu iau parte la luptele din circuri, ca să nu vadă cum seucid oameni și animale, când la ei nu e obiceiul ca copiii să fie lepădați, când avorturile sunt socotite ca asasinat, când ei cred în învierea trupurilor?»

Sfântul Teofil al Antiohiei (f. pe la 185) este autorul unei apologii intitulată: *Către Autolic*. Acesta era un păgân, care-și bătea joc de creștinism și apăra cultul păgân. Apologia redă discuțiunile dintre Teofil și Autolic pe această temă și constă din trei cărți, cu un cuprins foarte bogat și foarte temeinic. În cartea întâi se tratează despre monoteism, despre cunoașterea lui Dumnezeu și despre învierea morților. La persiflarea lui Autolic: „Arată-mi pe Dumnezeul tău”, Teofil replică: „Arată-mi pe omul din tine și eu îți voi arăta pe Dumnezeul meu. Arată-mi cum văd ochii sufletului și cum aud urechile inimii, căci — continuă el — precum cu ochii trupești se percep și disting lucrurile numai dacă ei sunt sănătoși, tot astfel și cu ochii sufletului numai atunci poate fi văzut Dumnezeu, când ei sunt teferi și în stare să privească soarele spiritual. Păcatele și faptele imorale orbesc ochiul sufletului. Pentru cunoașterea lui Dumnezeu, omul are nevoie de un suflet curat ca oglinda. Când oglinda se strică, omul nu-și mai poate vedea fața în ea. Tot astfel, când omul e întinat de păcat nu poate vedea pe Dumnezeu”. La cererea lui Autolic de ați lămuri, ce fel este chipul lui Dumnezeu, Teofil răspunde, că chipul și ființa lui Dumnezeu nu pot fi exprimate prin cuvinte, nici văzute de ochii trupești. Majestatea sa nu poate fi imaginată, mărimea sa nu poate fi cuprinsă, sublimitatea sa nu poate fi înțeleasă, înțelepciunea sa nu poate fi adâncită, bunătatea sa nu poate fi descrisă, (cap. 1—3). Totuși, el poate fi cunoscut din lucrurile sale și din purtarea de grijă ce are de lume. Cunoașterii sale trebuie să-i premeargă o viață curată, credință și pietate, iar la cunoașterea sa deplină și la contemplarea sa se va ajunge numai la înviere, (cap. 4—7). Învierea morților este dovedită mai departe cu texte din Sfânta Scriptură și cu analogii din natură. Credința păgână este ridiculă față de cea creștină (cap. 8—14). În cartea a doua, Teofil combate cultul păgân și susține adevărul religiei creștine. Absurditatea idolatriei o dovedește el arătând mai întâi că idolii sunt făcuți din materie, de mâna meșterilor și că trebuie păziți, spre a nu fi furați sau jefuiți, (cap. 2) și după aceea din păreri diferite și contrazicătoare ale istoricilor, filosofilor și poetilor greci despre ființa și origina zeilor, (cap. 3—8). Opusă acestor păreri, limpede și rațională este învățătura profeților despre origina lumii și a omului, despre paradis, păcatul original și urmările lui, potop etc., învățatură pe care ei au primit-o de la Dumnezeu. Adâncă lor pietate și înaltele lor precepte morale au găsit adesea ecou la sibile și la unii din poezii și filosofii greci, (cap. 9—38). În cartea a treia, Teofil continuă cu dovedirea adevărului religiei creștine, luând ca punct de plecare înalta și ideala moralitate a Creștinilor, combătând crimele și imoralitățile ce pe nedrept li se pun în sarcină, (cap. 1—15), și accentuând că ea este mult mai veche decât mitologia păgână, (cap. 16—23). În sprijinul acestei din urmă păreri, el face un calcul al anilor de la crearea lumii și stabilește că de la Adam și până la împăratul Marcu Aurel au trecut 5695. de ani și că deci Mântuitorul Christos a venit în lume după 5515 ani de la începutul lumii.

Hermia filosoful (probabil prin veacul al treilea) a scris: *Zeflemisirea filosofilor păgâni*. Pornind de la cuvintele sfântului apostol Pavel: „înțelepciunea lumii aceștia este nebunie înaintea lui Dumnezeu” (I Corint. 3,9), autorul pune față în față părerile contrazicătoare ale filosofilor greci asupra problemelor: Dumnezeu, creațiune, suflet, materie, spirite etc. și din contrazicerea dintre ele conchide la falsitatea lor, (cap. 1—8). În partea finală ia în derâdere mistica pitagoreană a numerelor și pluralitatea lumilor lui Epicur și trage încheierea generală, că adevărul nu poate fi găsit în operele filosofilor, (cap. 9—10).

Nu se numără de obicei între apologeți, dar au câte o apologie și scriitorii bisericești Clement Alexandrinul și Origen.

Clement Alexandrinul (F pe la 213) a compus între altele și o frumoasă apologie intitulată: *îndemn către păgâni*, care constă din 12 capitole și este de o desăvârșire de stil cu adevărat clasică. Au existat de mult, zice Clement, muzicanți renumiți, cari — cum spune legenda—au făcut adevărate minuni cu arta lor: au ademenit peștii, au îmblânzit fiarele sălbatece, au făcut să joace arborii și stâncile. Așa au fost Amfion, Arion și Orfeu. Aceștia însă și alții ca ei n'au putut face mai buni, înnobila pe oameni, ci dimpotrivă i-au împins spre patimi urâte. Cititorul să-și îndrepte dar auzul spre noul cântăreț, spre Cuvântul lui Dumnezeu, care vine din Sion. Cântul acestuia are darul de a îndulci durerile și suferințele și a da uitării răul. El a îmblânzit pe fiara cea mai cumplită, pe om. Acest cuvânt s'a descoperit oamenilor în diferite chipuri, iar în cele din urmă s'a întrupat în Iisus Mântuitorul. Religiunea păgână este plină de absurdități și de imoralități iar filosofii și poieții păgâni au avut și răspândit idei false despre divinitate. Creștinismul este dimpotrivă adevărul deplin și sublim. Păgânii să nu se lase dar ținuți de obișnuință, ci să primească botezul și să intre în creștinism:

Origen (f 254) a scris o apologie intitulată : *In contra lui Cels*. Acest Cels era un filosof neoplatonic eclectic, care combătuse creștinismul într-o lucrare intitulată: *Cuvânt adevărat*, pe la anul 178. Origen îi răspunde între anii 245—250, când adică era deja bătrân. Cels studiasse foarte bine creștinismul, pare că citise chiar Sfânta Scriptură și cunoștea temeinic istoria bisericii, dezbinarea și rătăcirile Gnosticilor, rivalitatea dintre Iudei și Creștini etc. Totuși el confundă adesea pe Creștini cu Iudeii, cum făcuseră și alții înainte de el și recunoaște adesea dreptatea Creștinilor. În lucrarea sa, el nu atacă direct pe Creștini, ci criticile ce le aduce le pune în gura unui Iudeu, care se silește să dovedească cum că Iisus Christos nu este Mesia cel prezis de prooroci și așteptat de Iudei. În cartea a doua, Cels combate mesianismul iudaic și cu aceasta însăși temelia creștinismului. În cartea a treia combate minunile Mântuitorului și ale Apostolilor, învățătura despre întruparea Domnului, despre Sfânta Treime ș. a. iar în a patra și ultima apără religiunea păgână de stat și face apel la Creștini să se arate cetățeni loiali, îmbrățișând această religiune. Origen îi răspunde într-un îndoit număr de cărți. El reproduce mai întâi cuvintele lui Cels și apoi răspunde la fiecare. Nicăieri nu se arată așa de strălucit ca în această lucrare imensele cunoștințe de care dispunea Origen și căldura credinței lui. Afirmățiunile lui nu sunt însă toate curat ortodoxe, așa că nu ne putem întemeia pe tot ce spune el și a-1 lua ca literă de Evanghelie. Explicațiunea stă în faptul că încă nu se stabilise pe vremea sa întregul sistem de credință creștină, în toate amănuntele sale. Apologia sa rămâne totuși un monument nepieritor al Teologiei creștine, cea mai vastă și mai savantă apologie pe care au produs-o cele dintâi trei veacuri creștine.

4. Toți apologeții amintiți până aci sunt din răsărit și au scris în grecește.

Cel dintâi apologet apusean și care a scris în latinește este **Minucius Felix**. Apologia sa poartă titlul *Octaviu*, are forma de dialog și este ca expunere superioară tuturor apologiilor de până aci. Dialogul are loc între Creștinul Octavius Ianuarius și păgânul Caecilius Natalis, în următoarea împrejurare: Octavius venise din Africa la Roma, ca să viziteze pe prietenul său Minucius Felix. Amândoi pleacă spre portul Ostia, însoțiți și de Caecilius, care locuia în aceeași casă cu Minucius. Trecând pe lângă o statuă a zeului egiptean Serapis, Caecilius o

salută, ceea ce dă prilej lui Octavius să dojenească pe Minucius că are legături de prietenie cu Caecilius, pe care totuși l-a lăsat să trăiască în răstăcirea idololatriei. Caecilius protestează și se declară gata să-și apere credința sa păgână. Octavius primește să discute în contradictoriu, iar Minucius este altes arbitru. Câte trei prietenii se așează pe țărmul mării și discuția începe, (cap. 1-4). Caecilius apără păgânismul greco-roman, căruia Roma îi datorește mărirea sa și acuză creștinismul de ateism, de dușmănie față de stat, de imoralitate și de ignoranță.

Fără să posede pregătirea filosofică, Creștinii pretind că au soluțiuni potrivite în chestiunile metafizice și cunoștințe sigure despre lucrurile nevăzute, pe când în realitate ei nu știu nimic, iar religiunea lor este un revoltător amestec de absurdități și de imoralitate, pentru că adoră un cap de asin și un om răstignit, venerează organele genitale ale preoților și ale episcopilor, mănâncă copii și se dedau, în adunările lor religioase, la cele mai rușinoase fapte. În sprijinul afirmațiilor sale, Caecilius aduce ținerea în secret a cultului creștin, adunările de noaptea ale Creștinilor, faptul că n'au altare și temple publice și lipsa de noimă a cultului lor. Un singur Dumnezeu n'ar putea veghea asupra tuturor oamenilor și n'ar putea fi de față în același timp în orice loc. Tot așa de lipsită de rațiune ar fi învățătura că lumea se va sfârși prin foc, cum și credința în învierea trupurilor și nepracticarea arderii corpurilor. De asemeni ar fi nebunie curată așteptarea unei vieți fericite după moarte, ca și teama de chinurile iadului, în vederea cărora Creștinii se lipsesc de orice plăcere. Dumnezeul lor nu-i poate apăra de persecuțiuni. Dacă Creștinii vor să filosofeze despre lucrurile cerești, trebuie să mărturisească cu Socrate: „Nimic din ceea ce este mai presus de noi nu ne privește”, (cap. 5—13). După ce intervine Minucius și laudă elocvența lui Caecilius, dar observă că scopul desbaterii nu este o întrecere retorică, ci aflarea adevărului, (cap. 14,15), ia cuvântul Octavius, ca să răspundă nedreptei și exageratei critici a lui Caecilius. Octavius scoate mai întâi în relief scepticismul lui Caecilius și contrazicerile din pledoaria lui și apără dreptul Creștinilor de a se rosti și filosofa despre lucrurile cerești. Dovedește apoi că nu monoteismul, ci politeismul e irațional. Mărimea și tăria imperiului roman nu se datoresc zeilor, ci organizațiunii lui militare. Cultul păgân, cu auguriile și auspiciile lui, este superstiție și înșelătorie. Imoralitățile atribuite Creștinilor sunt născociri demonice fără niciun temei, căci Creștinii sunt cele mai desăvârșite modele de virtute, iar învățătura lor de credință nu e nicidecum absurdă, ci dimpotrivă cu totul rațională (cap. 16—38). Octavius nu răspunde într'adevăr la toate punctele de acuzatiune ale lui Caecilius, pentru că era oprit de disciplina arcană să dezvăluie unui păgân toate adevărurile creștine, dar la cele care răspunde cu atâta căldură și temeinicie că Caecilius se declară învins.

Tertulian (f pe la 240) a lăsat trei scrieri cu caracter apologetic și anume: *Apologeticum*, *Ad nationes* și *De testimonio animae*.

Apologeticum este cel mai însemnat dintre ele și una din cele mai strălucite apologii din toată literatura creștină. El a fost adresat guvernatorilor din provinciile africane în timpul persecuțiunii din anul 167. Spre deosebire de alte apologii și îndeosebi de Octavius, cu care se aseamănă mult, apologeticul are caracter juridic-politic. În introducere, autorul roagă să fie îngăduit adevărului, care nu se poate apăra în public, să ajungă la urechea guvernatorilor cel puțin pe calea scrisului și cere revizuirea legii care pedepsește pe Creștini numai pentru numele ce poartă, (cap. 1—6). În partea întâi răspunde mai întâi pe scurt la acuzațiunile aduse Creștinilor, că ar ucide și mânca copii și că ar fi incestuoși, dovedind că aceste crime sunt practicate de păgâni, (cap. 7—9), după care respinge pe larg învinuirea de lezare a religiei statului prin practica ateismului. Tertulian demonstrează că zeii păgâni nu există și că ei sunt adorați în mod nedemn, pe când Creștinii se închină unicului Dumnezeu adevărat și ca atare nu sunt ateii și nu lezează întru nimic religiunea statului. Ei nu socotesc ca Dumnezeu un cap de asin, crucea sau soarele, cum sunt acuzați, ci pe Creatorul lumii, pe care-l mărturisește chiar sufletul păgân când zice: „Dumnezeu vede”, „Ce va da Dumnezeu”,

„Dumnezeu să-mi răsplătească” etc. Această constatare face pe Tertulian să exclame: „O testimonium animae naturaliter christianae!” Dumnezeu creatorul este apoi adevărat de scrierile sfinte și de proorocii. Păgânii dimpotrivă se închină demonilor, cari duc pe oameni în rătăcire. Nu zeii au făcut mărirea imperiului roman, ci Dumnezeu care trece puterea de la un popor la altul. În a doua parte a apologiei se răspunde la învinuirea de lesmajestate și de dușmănie față de stat. Creștinii, zice apologetul nostru, își îndeplinesc conștiincios datoriile către stat și către împărat și sunt cei mai buni cetățeni. Dacă ei nu aduc jertfe statului împăratului și nu-l numesc Dumnezeu, fac foarte bine, pentru că el nu e decât un om, dar merită și ei să-i dau cinstea ce i se cuvine îndată după Dumnezeu, ca celui mai înalt demnitar pământesc; Față de stat, Creștinii nu sunt protivnici, pentru că ei nu fac politică. Dacă ei s'ar separa de ceilalți cetățeni sau dacă ar emigra, dat fiind marele lor număr, imperiul s'ar ruina și ar rămâne cu mai mulți dușmani decât cu cetățeni loiali. Ei sunt elementul conservativ, cimentul statului. Prin munca lor conștiincioasă, prin moralitatea și caritatea lor, ajunsă proverbială chiar printre păgâni, se întreține ordinea socială. Nenorocirile venite asupra imperiului nu sunt din cauza lor, pentru că imperiul a suferit mari nenorociri și pe timpul când ei nu existau. Învățătura creștină este descoperită de Dumnezeu și deci cu mult superioară filosofiei păgâne, care e plină de rătăcirii și adesea ateistă. Totuși filosofii ateii nu sunt persecutați, cum sunt persecutați Creștinii, cari sunt pe nedrepti bănuți de ateism. Persecuțiunile însă nu strică Creștinilor, căci: „Plures effimur, quotiens metimur, semen est sanguis christia- norum” și „Cum damnatur a vobis, a Deo absolvimur”, încheie triumfător Tertulian.

Ad nationes este o prelucrare retorică și populară a Apologeticului. Opera aceasta constă din două cărți. În cartea întâi (20 de capitole) se apără Creștinii de învinuirile de ateism și de imoralitate și se arată că aceste vicii și păcate sunt practicate de păgâni. În cartea a doua (17 capitole) se critică politeismul greco-roman.

De testimonio animae este dezvoltarea ideii din Apo- logeticum, capitolul 27, că sufletul omenesc este creștin prin însăși firea lui, pentru că păgânii înșiși au exclamațiuni și rugăciuni din care iese limpede recunoașterea existenței unui singur Dumnezeu, a nemuririi sufletului, a învierii etc., pe care le propovăduiește creștinismul. Astfel de expresiuni sunt d. ex.: „Dacă va vrea Dumnezeu, Dumnezeu să te binecuvânteze, Dumnezeu să ne judece, Dumnezeu. vede toate” etc., sau „Odihnească în pace, Fie-i țărâna ușoară” etc.

Ciprian (+ 258) are și două scrieri apologetice: *Ad Demetrianum* și *Quod idoli dii non sunt*.

Ad Demetrianum (26 de capitole) este o apologie adresată unui păgân cu numele Demetrian. Acesta acuza pe Creștini că ei ar fi cauza ciumei, care bântuia Africa romană în anul 252, când a fost scrisă apologia. Supărați pe oameni că Creștinii nu-i mai adoră, zeii ar fi trimis asupra tuturor flagelul ciumei. Ciprian întoarce argumentarea și zice: Nu Creștinii, ci păgânii prin viețile și imoralitatea lor și mai ales prin aceea că persecută fără dreptate pe Creștini, sunt cauza tuturor calamităților ce s'au abătut peste imperiu. Dumnezeu îi pedepsește pentru fărădelegile lor. Scăparea nu este decât în creștinism.

Quod idoli dii non sunt, cunoscută și sub titlul: *De idolorum vanitate*, este o prelucrare, după Octavius al lui Minucius Felix și după Apologeticul lui Tertulian, în care se dovedește falsitatea cultului idolilor și adevărul creștinismului.

Arnobiu de Sicca, în Numidia (f. pela 327) a scris o lucrare, în șapte cărți, intitulată: „*Adversus nationes*”. Primele două cărți sunt de apologetică propriu zisă, iar celelalte sunt o vehemență polemică cu păgânismul. În partea apologetică, Arnobiu răspunde acuzațiunii ce se aducea creștinismului că el ar fi cauza nenorocirilor ce s'au abătut asupra imperiului. Dimpotrivă, zice Arnobiu, de la ivirea creștinismului imperiul se află în stare înfloritoare, căci, la drept vorbind, pentru ce ar putea să supărați zeii păgâni (a căror realitate Arnobiu o admite) pe Creștini, când ei se închină zeului suprem? Repede răspândire a creștinismului,

îmblânzirea moravurilor populațiilor sălbatice, care au primit creștinismul, altruismul și moralitatea Creștinilor și concordanța dintre învățătura creștină și a filosofilor păgâni, sunt cea mai bună dovadă a adevărului și a dumnezeirii lui. Filosofii admit de acord cu Creștinii existența Tatălui tuturor, învierea morților și iadul, iar unde se deosebesc de Creștini sunt prada rătăcirii. Pornind de la acest principiu, Arnobiu combate pe larg concepțiunea lui Platon și a lui Epicur despre origina și ființa sufletului. Acesta nu e nici spirit pur nici corp, ci ceva intermediar. Prin grația dumnezească el este nemuritor. În partea polemică se combate mai întâi doctrina păgână despre zei, înfățișându-se ca absurdă și imorală* după care se critică aspru formele cultului și anume: templele, idolii și sacrificiile, ca să se justifice pentru ce Creștinii n'au temple, statui, altare de sacrificii și sacrificii.

Lactanțiu (f. pe la 330) a scris, ca și Arnobiu, o operă în șapte cărți, intitulată: „*Divinae Institutiones*”. Primele trei cărți sunt de cuprins apologetic, iar cele patru din urmă de cuprins dogmatic. E cea dintâi încercare de acest gen făcută în apus. În cartea întâi, intitulată: *De falsa religione* și în cartea a doua, cu titlul: *De origine erroris*, se combate politeismul și se susține monoteismul ca sigura formă rațională de religie. Chiar unii dintre filosofi, în deosebi cei stoici, unii poieți și sibilele admit existența unei Ființe supreme și a providenței. Cu privire la origina idolatriei, Lactanțiu crede că ea a fost născocită de Ham, fiul lui Noe, din inspirația demonilor și s'a răspândit mai întâi în Egipt și în țările învecinate, sub forma cultului astral, a cultului naturii și al oamenilor îndumnezeiți. Cartea a treia, intitulată: *De falsa sapientia*, este îndreptată împotriva filosofiei. Dimpreună cu idolatria, filosofia constituie cele două izvoare principale ale tuturor rătăcirilor. Diferitele sisteme filosofice se contrazic între ele, nu duc la cunoașterea sigură a niciunei categorii de lucruri și nu exercită nici o influență asupra sufletului mulțimii. Ele sunt dar false și nefolositoare. Prin urmare, este absolută nevoie de o întoarcere către Dumnezeu, izvorul adevăratei și al deplinei înțelepciuni. Celelalte patru cărți sunt, cum am spus deja, de cuprins dogmatic, totuși, ca continuare a celor precedente și fiindcă se referă foarte adesea la religie și filosofia păgână, pe care le pune față în față cu creștinismul, cuprinsul lor interesează și pe apologet. Cartea a patra, intitulată: *De vera sapientia et religione* susține teza, că adevărata înțelepciune pe care filosofia o caută numai, dar n'a aflat-o, este cunoașterea și adorarea lui Dumnezeu, care a fost descoperită lumii de Iisus Christos, Fiul lui Dumnezeu. După aceasta se tratează pe larg despre persoana și opera dumnezească a Mântuitorului și se dă definiția cuvântului religie, ca derivare din religare. În cartea a cincia, intitulată: *De justitia* se tratează despre dreptate, la care conduce Christos pe oameni. În epoca de aur, sub domnia lui Saturn, dreptatea era întemeiată pe credința într-un singur Dumnezeu, în epoca de fier sau a lui Jupiter, ea a fost călcată în picioare prin persecuțiunile îndreptate împotriva Creștinilor și va fi reîntronată de Iisus Christos. Temelia dreptății este pietatea, care, la rândul ei, are ca bază cunoașterea lui Dumnezeu, iar adevărata ei ființă o face echitatea, la a cărei bază stă recunoașterea tuturor oamenilor ca fii a lui Dumnezeu. Practicarea dreptății este adevărata adorare a lui Dumnezeu. Despre aceasta se vorbește mai departe, în cartea a șasea intitulată: *De vero cultu*. Adevărata adorare a lui Dumnezeu, necunoscută filosofilor păgâni, este nedespărțită de moralitate și de predicarea tuturor virtuților. Se expun apoi datorii către Dumnezeu și către semenii și se combate imoralitatea păgână, care îmbracă îormele de: reprezentării teatrale, lupte de circ, aruncarea și uciderea copiilor, predilecția pentru vorbe și cântece obscene, necumpătare, beție, desfrâu, etc. Cartea a șaptea, intitulată : *De vita beata*, tratează despre fericirea de veci, ca răsplata cuvenită virtuții. Dar pentru că omul, ca să poată gusta fericirea cea veșnică, trebuie să aibă suflet nemuritor, se expune pe larg chestiunea nemuririi sufletului, în legătură cu care se tratează și despre sfârșitul lumii, despre judecata de apoi, împărăția de o mie de ani, învierea trupurilor și transformarea lumii.

5. Din epoca de aur a literaturii creștine, adică din veacurile IV și V sunt de amintit următorii apologeți:

Eusebiu, episcopul Cezareei, supranumit „părintele istoriei bisericești” (f 340). De la el avem două însemnate opere apologetice și anume: *E5amrsXuci| îtpbsapaoxso^* și *E5aTyeXurt) AïtoSs^tc*. Cea dintâi, al cărui titlu însemnează „*Pregătire evanghelică*”, este o lucrare în 15 cărți, care vrea să pregătească spiritele — cum spune însuși titlul — pentru primirea Evangheliei. În primele șase cărți se combate păgânismul, dându-i-se pe față contradicțiile și absurditățile ce cuprinde, în celelalte nouă se arată mai întâi superioritatea creștinismului și a iudaismului, atât asupra religiei cât și a filosofiei păgâne, iar după aceea superioritatea creștinismului asupra iudaismului, care la rândul său a fost o simplă pregătire către Evanghelie. A doua lucrare, al cărui titlu însemnează „*Dovedirea evanghelică*” și care consta în original din 20 de cărți, din care însă cele 10 din urmă s'au pierdut, dovedește că religiunea Noului Testament este împlinirea celui Vechiu, a profețiilor și a preînchipuirilor și cu atât mai presus de acela cu cât lumina este mai presus de umbră. Întruparea și viața Mântuitorului, precum și minunata răspândire și efectele miraculoase ale învățaturii lui sunt dovezi sigure ale dumnezeirii creștinismului. Un rezumat foarte clar al acestor două opere a fost făcut de Eusebiu însuși într'o lucrare intitulată: *Ilepi otpavtas*, adică despre „întruparea Mântuitorului Iisus Christos”, în cinci cărți. Nu ni s'a păstrat însă din originalul grecesc decât fragmente și o traducere în limba siriacă. O altă lucrare apologetică a lui Eusebiu, în 29 sau 30 de cărți, în contra filosofului Porfiriu, s'a pierdut în întregime, iar într'alta de dimensiuni modeste, îndreptată împotriva filosofului Ierocle, răstoarnă susținerea acestuia despre Apoloniu din Tiăna, dovedind că a fost un simplu vrăjitor, care a făcut minuni false cu ajutorul demonilor.

Sfântul Atanasie cel Mare (f 373) a scris două opere apologetice și anume: *Contra păgânilor* și *Despre întruparea Cuvântului*, amândouă formând la început, după atestarea lui Ieronim, o singură lucrare. În cea dintâi se expune mai întâi origina idololatriei, (cap. 1—10), se combat apoi diversele forme sub care se înfățișează idololatria, (cap. 11—29), și în fine se arată cum poate ajunge omul la cunoașterea adevăratului Dumnezeu și a Cuvântului, prin cunoașterea sufletului omenesc spiritual, (cap. 30—34) și prin studiul naturii înconjurătoare. În cea de a doua se tratează mai întâi despre întrupare, al cărei scop este de a reda firii omenești nemurirea pierdută prin păcatul original și de a conduce pe om la adevărata cunoaștere de Dumnezeu, (cap. 1 -32), iar după aceea se arată că în creștinism s'au împlinit toate proorociile Vechiului Testament și se conchide că el este deci de origine dumnezeiască, (33—40) și în fine se descrie reînnoirea morală a lumii ca un efect al religiei creștine, (cap. 41—55).

Sfântul Ciril al Alexandriei (f 444) a compus un răspuns contra celor trei cărți ale împăratului Iulian Apostatul, intitulate: „*Contra Galileenilor*”. Răspunsul este intitulat: *Despre sfânta religiune a Creștinilor împotriva ateului Iulian*. Lucrarea constă din 30 de cărți, din care s'au păstrat numai primele 10 și mici fragmente. Acestea sunt îndreptate împotriva primei cărți din opera lui Iulian, care consta din trei cărți. Din cuprinsul apologiei se văd obiecțiunile pe care Iulian le ridică împotriva creștinismului și care se pot rezuma în următoarea propozițiune: creștinismul nu este altceva decât un iudaism denaturat, amestecat cu elemente din păgânism. Sfântul Atanasie răspunde scoțând în evidentă contrazicerile și absurditățile păgânismului, cărora le opune raționalitatea și necesitatea monoteismului creștin. În mod special se ocupă el cu explicarea pretinselor contraziceri dintre Evanghelii. Metoda urmată în apologie este cea din apologia lui Origen contra lui Cels, adică se reproduc afirmațiile lui Iulian, care se combat punct cu punct. Datorită acestei metode cunoaștem cuprinsul operei lui Iulian, care s'a pierdut.

Sfântul Grigore de Nisa (f 395) ne-a lăsat, în al său = *Marea cuvântare catehetică*, o lucrare care are, pe lângă caracterul dogmatic, și catehetic, și caracter apologetic, pentru că în

ea se expune învățătura creștină despre: Dumnezeu, creațiune, mântuire și despre sfintele taine a botezului și a euharistiei, din punct de vedere rațional, și se apără împotriva obiecțiilor ce se puteau ridica din partea păgânismului și a filosofiei.

Cei mai însemnați apologeți apuseni din acest timp sunt:

Fericitul Augustin (f 430) cu celebra sa lucrare: „*De civitate Dei*”, în 22 de cărți și constând din două părți: una apologetico-polemică, (cărțile 1-10) și alta istorico-dogmatică, (cărțile 11-22). Primele 5 cărți din partea întâi răstoarnă susținerea maselor păgâne, că soarta imperiului roman și fericirea pământească în genere depind de adorarea conștiințioasă a zeilor, adică de politeism. Celelalte 5 cărți apără aceeași teză însă împotriva filosofilor păgâni, în special a neoplatonicilor. Intemeindu-se pe filosofia lui Platon, Augustin combate punct cu punct teologia păgână, precum și filosofia și mitologia neoplatonică. Adorarea zeilor păgâni nu asigură nici fericirea pământească nici pe cea viitoare. Religiunea păgână este lipsită de fondul moral și n'are nici fond dogmatic precis. Cărțile 11-14 din partea a doua tratează despre începutul împărăției lui Dumnezeu (civitas Dei), a cărei origină este crearea îngerilor și despre începutul împărăției pământești sau păgâne (civitas diavoli), care își are obârșia în căderea îngerilor. Cărțile 15-18 expun desfășurarea ambelor împărății, înfățișate prin Cain și prin Abel. Aci se dă o deosebită atențiune profețiilor mesianice și împlinirii lor. În cărțile 19-22 se tratează despre sfârșitul ambelor împărății și în special despre bine și despre rău după concepția creștină și după cea păgână, despre răsplată și pedeapsă, despre judecata de apoi și viața de veci. În cartea 22 se tratează amănunțit despre învierea morților. Datorită îndeosebi acestei învățături s'a răspândit așa de iute creștinismul și a triumfat asupra păgânismului. *De civitate Dei* este dar, cum reiese din expunerea bogatului ei cuprins, nu numai cea mai de seamă apologie creștină din veacurile primare ale istoriei bisericii, ci și o lucrare filosofică de mare preț: cea dintâi lucrare de filosofie a istoriei, pe care o cunoaște istoria filosofiei.

Paul Orosiu, discipolul fericitului Augustin, a completat și continuat opera maestrului său, în „*Historiarum adversus paganos libri septem*”, în care face o istorie a omenirii de la creațiune și până la anul 417 p. Chr. și se silește să demonstreze că creștinismul nu este vinovat de calamitățile ce s'au abătut asupra imperiului roman și îndeosebi de cele mai recente: de cele cauzate de invaziunile barbare.

Firmicus Maternus, autorul unei mici apologii intitulată: „*De errore profanarum religionum*”, pe care a înaintat-o împăraților Constant și Constanțiu, cerându-le să nimicească cu forța ultimele resturi ale păgânismului. Pentru a întemeia cererea sa, Maternus descrie în colorii vii rătăcirile doctrinale și morale ale păgânismului decadent. Săgețile sale sunt îndreptate îndeosebi asupra misterelor religiunilor, care invadaseră de câteva veacuri religiunea romană. Zeii invocați în aceste mistere nu sunt decât oameni îndumnezeiți. Statuile lor de metal și podoabele prețioase ale templelor ar trebui topite și prefăcute în monede. Cele mai multe din simboalele și cuvintele de ordine ale misterelor sunt imitări diabolice ale cuvintelor profetice.

Fericitul Teodoret al Cirului (-f- 457), ultimul mare scriitor bisericesc oriental din epoca de aur a literaturii creștine, a scris cea din urmă și, după mulți critici, cea mai de preț dintre vechile apologii creștine. Ea poartă titlul *Vindecarea boalelor păgânești*, sau „Cunoașterea adevărului evanghelic din filosofia păgână” și este expusă în 12 cuvântări sau tratate. În prima cuvântare se răspunde criticelor păgâne asupra pretinsei ușurătăți de credință a Creștinilor, a simplității apostolilor Domnului și a venerării superstițioase a martirilor, iar în celelalte cuvântări se tratează despre fundamentalele adevăruri creștine dogmatice și morale, ca d. ex. despre: credință, origina lumii, crearea îngerilor și a oamenilor, providență, sacrificii, venerarea martirilor, profeții, sfârșitul lumii etc. Metoda întrebuintată de fericitul Teodoret în apologia sa este punerea față în față, în fiecare chestiune tratată, a învățăturilor păgâne și a celor creștine. Vastele sale cunoștințe, atât în domeniul Teologiei

creștine cât și al științelor păgâne, i-au înlesnit încheierea unei lucrări de așa de mare valoare.

6. Ivirea islamismului a fost un îndoit pericol pentru creștinism: prin el, însuși și prin alianța lui cu iudaismul în luptă comună împotriva creștinismului. Teologia creștină a ținut piept ambilor dușmani și a produs nepieritoare opere apologetice. Este de observat că știința teologică și deci și elaborarea de lucrări cu caracter apologetic se cultivă și dezvoltă de acum înainte mai mult în Apus care era mai la adăpost de invazia Mahomedanilor, pe când întreg Orientul creștin a căzut încetul cu încetul sub stăpânirea acestora. Dăm aci numai cele mai însemnate opere apologetice și pe cei mai cunoscuți autori de acest fel de lucrări din marele număr și al unora și al altora.

Cei mai însemnați apologeți răsăriteni împotriva mahomedanismului la începutul evului mediu, sunt: *sfântul Ioan Damaschin* (f756) cu lucrarea sa: „*Conversația între un Saracin și un Creștin*, discipolul său *Teodor Abukara* și *Ioan Cantacuzino*. În Apus, unde primejdia islamismului s'a ivit mai târziu, cel dintâi care a scris o apologie anti-mahomedană a fost abatele de Clugny, *Petru Venerabilul* (f 1156). Apologia lui-poartă titlul: „*Adversus nefandam sedam Saracenorum*”. Contra Iudeilor și Mahomedanilor în același timp a scris spaniolul *Raymund Martini* (secolul XIII), lucrarea : „*Pugio fidei adversus Mauros et Iudaeos*” și Iudeul convertit și devenit călugăr franciscan, *Alfons de Spina*, în 1471, apologia: „*Fortalitiium fidei contra Iudaeos, Saracenos aliosque christianae fidei inimicos*”.

Toma de Aquino (f 12)\$ corifeul teologilor scolastici, este și întemeietorul Apologetice ca știință sau disciplină teologică. În voluminoasa sa lucrare: „*De veritate fidei catholicae contra Gentiles*”, el stabilește principiul că rătăcirile din afară de creștinism trebuie combătute cu argumente raționale, pentru că păgânii și mahomedanii, nu recunosc autoritatea Sfintei Scripturi, și determină raportul dintre rațiune și revelațiune. Adevărurile descoperite omului de Dumnezeu sunt de două feluri: unele care nu trec peste puterea de pricepere a rațiunii și altele care sunt mai presus de rațiune. Cele dintâi satisfac rațiunea, cele de al doilea trebuie admise prin credință și nu contrazic rațiunea, pentru că sunt date de Dumnezeu. Rațiunea este datoare să se sârguiască a pătrunde înțelesul lor, dar nu se cade să uite că niciodată nu va ajunge să le pătrundă pe deplin.

Genialul italian **Pico de Mirandola** (f 1494) căută să întărească din nou credința zdruncinată de humanism, servindu-se de filosofia platonice combinată cu cea aristotelică, cu cabala și cu întinsele lui cunoștințe istorice și filologice. Creștinismul este, după Pico, religiunea absolută. În ființa sa, el este vechi ca lumea. Ceea ce este adevărat în celelalte religiuni este împrumutat din el. Raportul dintre credință și rațiune este identic cu cel dintre religiune și filosofie, despre care zice: filosofia caută adevărul, teologia îl află, iar religiunea îl posedă.

Medicul spaniol **Raymond de Sabunda** (pe la 1436) a inaugurat o direcțiune naturalistă în Apologetică. Înarmat și cu bogate cunoștințe filosofice și teologice, el susținu că dogmele creștine se pot demonstra cu ajutorul științelor naturale. Lucrarea sa de căpetenie în această direcțiune purta la început titlul: „*Liber creaturarum sive de homine*”, iar mai târziu s'a intitulat: „*Theologia naturalis*”¹. Natura este, după acest autor, rădăcina, temelia și izvorul tuturor științelor care sunt necesare omului pentru mântuire. Teologia naturală ajută omului să se cunoască pe sine însuși, scopul existenței sale și mijloacele de a ajunge la el. Ea face de prisos toate celelalte științe și cine a învățat-o odată n'o mai poate uita. Metoda ei de demonstrare este experimentală și în special experiența internă» Forma expunerii lui Raymond de Sabunda este foarte sugestivă, din care cauză lucrarea sa a fost mult citită și de nenumărate ori retipărită până în timpurile moderne. „Două cărți — zice el — ne-au fost date de Dumnezeu: cartea tuturor fapturilor sau natura și cartea Sfintei Scripturi. Cea dintâi a fost dată omului de la început, căci ori ce creatură nu este decât o literă scrisă de degetul lui Dumnezeu și din aceste creaturi constă cartea, cum cărțile obicinuite constau din litere. Omul

este cea mai însemnată literă din această carte. A doua carte, Sfânta Scriptură, a fost dată omului, pentru că nu mai înțelegea să citească în cea dintâi. Aceea este comună tuturor oamenilor, în aceasta pot numai puțini să citească și anume clericii. Amândouă însă provin de la Dumnezeu și de aceea nu se pot contrazice. Complect n'o poate nimeni citi pe cea dintâi fără o specială luminare dumnezeiască. Parțial o pot citi toți, precum au citit-o și filosofii păgâni, unii mai mult, alții mai puțin. Omul rezumă în sine toate creaturile, de aceea cunoașterea sa despre sine este cea mai înaltă cunoștință. Cunoscându-se pe sine, ca ființă •creată (ens ab alio), cunoaște prin aceasta pe Dumnezeu ca autor al său și al tuturor ființelor"...

Aceeași combinare a cunoștințelor despre natură cu adevărurile revelate, dar îmbrăcate în purpura mistice, o găsim la cardinalul filosof *Nicolae de Cuza* (f 1464).

7. Răspândirea în sferă din ce în ce mai largi a reformei lui Luther, a lui Calvin și a lui Zwingli, a dat impuls pe o parte conceperii de lucrări apologetice în spiritul reformei, iar pe de altă parte conceperii de lucrări de combatere a reformei din partea Romano-catolicilor, așa că au luat naștere cu timpul două metode diferite de tratare a chestiunilor și a științei apologetice: metoda raționalistă la Protestanți și metoda pozitivă la Romano-catolici.

Cea dintâi lucrare apologetică protestantă de mare anvergură este a Arminianului olandez *Hugo Grotius* (t 1645) intitulată: „*De veritate religionis christianae*”, în șase cărți. În cele dintâi trei se tratează despre: Dumnezeu, creațiune, minuni, Iisus Christos, superioritatea religiei creștine și despre Sfânta Scriptură, iar cele trei din urmă sunt îndreptate în contra păgânismului, a iudaismului și a mahomedanismului. Autorul, care a fost un mare jurisconsult și diplomat, a făcut în această lucrare dovada că era și un eminent teolog, filosof și istoric. Spiritul în care este concepută lucrarea este irenic, iar metoda rațională și istorică.

Pentru a combate unele din afirmațiunile lui Grotius, din partea bisericii romano-catolice, scrise o savantă lucrare, sub titlul: „*Demonstratio evangelica*” (Paris, 1679), episcopul *Pierre Daniel Huet*.

Marele cugetător, matematician și fizician *Blaise Pascal* (fl662) a lăsat posterității, în celebrele sale „*Pensees*” schița neterminată a unei grandioase Apologetici, în care, sub forma de aforisme îmbibate de schepsa jansenistă, bombardează cu energie liberă cugetare și critica ușuratică. Omul, această trestie gânditoare și înger căzut, nu-și poate da seama prin propriile sale puteri sufletești de unde vine și unde merge. Nici un sistem filosofic, nici o religie, afară de cea creștină, n'a putut face lumină asupra originii și a scopului lumii și al omului. Numai Sfânta Scriptură a lămurit acest dublu mister, prin doctrina despre creațiune și a dat cheia înțelegerii tragediei sufletului omenesc prin concepția ei despre păcat. Tot ea ne-a descoperit că dragostea de Dumnezeu și de semenii este chintesența religiei, fata morgana pe care au urmărit-o în zadar toate religiunile înainte de creștinism și că criteriul, după care se stabilește valoarea omului este morala, fără de care religie n'ar avea nici un preț. Iisus Christos a dovedit că este într'adevăr Fiul lui Dumnezeu prin simplitatea cu care s'a rostit și a rezolvat cele mai grele probleme morale și sufletești, prin fericita unire în viața sa a sublimului, divinului, cu umanul. Apostolii și biserica au valorificat adevărurile evanghelice.

8. Naturalismul lui *Fr. Bacon* și al lui *Hobbes*, senzualismul lui *Locke* și idealismul lui *Berkeley* pregătiră susținură sau alimentară, în Anglia, *deismul*, care, prin reprezentanții săi, ca: Herbert oî Cherbury, Toland, •Collins, Shaftesbury, Tindal, Chubb, Morgan, Bolingbroke ș. a. au subminat temeliiile creștinismului și ale religiei în genere, prin tăgăduirea revelațiunii, a providenței, a minunilor, a inspirației Sfintei Scripturi, a moralei religioase, a religiei pozitive etc. și prin admiterea himerei care se cheamă „religiune naturală”, împotriva acestui mozaic de rătăcirii au luat atitudine o întregă falangă de apologeți și s'au scris opere apologetice de o valoare nepieritoare. Astfel, existența și necesitatea revelațiunii supranaturale a fost

apărată și susținută de: *Whitby, Bentley, Klarke* (în lucrarea sa ; *Verity and certitude of natural and revealed Religion*, 1704), *Conybeare, Foster, Wätts, Leland* ș. a.

Providența și-a găsit apologetul ei în *Parker*, a cărui apologie poartă titlul: „*Disputationes de Deo et providentia*”. Despre minuni în general și despre cele evanghelice în special, cu învierea Domnului ca minune a minunilor, și în legătură cu aceasta despre inspirația Sfintei Scripturi și despre dumnezeirea creștinismului, s'a scris foarte mult. Cei mai însemnați autori și opere în aceste chestiuni sunt: *Jenkins*, cu „Reasonableness and certainty of the Christian Religion”, 1698—1700; *Campbeller*, cu: „The Authenticity of the Gospel” 1741; *Foster*, cu „The Usefulness, Truth and Excellence of the Christian Revelation”, 1741; *Benson*, cu „The Reasonableness of the Christian Revelation, 1753 • *Lardner* cu lucrările sale: „Collection of the ancient Jewish and heathen Testimonies to the Truth of the Christian Religion”, 4 voi., Londra, 1764, și „The Credibility of the Gospel History”, 12 voi., Londra, 1741—1755; *Hammond*, cu: „De rationabilitate religionis christianae”, 1662; *Paley*, cu „A View of the Evidences of Christianity, 1797. În deosebi *Butler* a apărut strălucit dumnezeirea creștinismului în opera sa:~ „Analogy of Religion natural and revealed to the Constitution and Course of Nature”, Londra, 1736.

9. În Franța, *scepticismul* lui *Descartes* (f 1650), care în sine nu era ireligios, a fost dus la extrem și îndreptat în special în contra religiei de *Bayle* (f 1706) și de *Voltaire* (f 1778), cărora le-au urmat apoi: *deismul* reprezentat prin *Rousseau*, (f 1778); *ateismul*, dublat de materialism, al baronului de *Holbach*, din lucrarea sa: „Le christianisme dévoilé ou Examen des principes et des effets de la religion chretienne” (1767), care a scandalizat chiar pe *Voltaire*; *materialismul antropologic* al lui de la *Mettrie* (f 1751), din scrierea: „L'homme machiné” și *materialismul cosmologic* al lui *Diderot* (f 1784) și *d'Alembert* (f 1783), expus pe aproape fiecare pagină a enciclopediei, redijate de ei.

Scepticismului lui *Bayle* i-au răspuns mai întâi marii predicatori *Bossuet* (f 1704) și *Fenelon* (f 1715), în diferitele lor lucrări și cuvântări, și după aceea: *Houteville*, în lucrarea: „La religion chretienne prouvee par les faits”, 3 voi., Paris, 1722, *Bullet*, în a sa: „Critique des principales objections”, 1770, și în: „Histoire de l'établissement du Christianisme, tirée de seuls auteurs juifs et païens”, 1774, ș. a.

Scepticismul și sarcasmul voltairian a fost combătut din câmpul literelor creștine de : *François*, în lucrarea: „Observations sur la philosophie de l'histoire”, Paris, 1770, *Nonnotte*, în: „Les erreurs de Mr. de Voltaire”, Lyon, 1770; *Guenee*, în: „Lettres de quelques Juifs”, Paris, 1772, ș. a.

Împotriva incredulității în genere au scris: *D'Agues-seau*: „Lettres philosophiques”, 3 voi., Paris, 1785, *I. G. de Pompignan*: „La religion vengée de l'incredulité”, Paris, 1786, *Lamourette*: „Pensees sur la philosophie de l'incredulite”, Paris, 1786, și în special *Bergier* : „Traité historique et dogmatique de la vraie religion, avec la refutation des erreurs qui lui ont été opposées dans les différents siècles”, 12 voi., Paris, 1780.

Toate aceste lucrări, cum arată însuși titlul multora din ele, sunt concepute din punct de vedere rațional și istoric. Curentele antireligioase au ajuns la bancrută în revoluțiunea franceză. Corespunzător noii stări de spirit și ordini a lucrurilor, *Chateaubriand* inaugurează un nou gen de apologie, cu celebra sa lucrare : „Genie du Christianisme”, Londra, 1802. El nu polemizează cu ateismul și cu libera cugetare, nu face uz de argumente raționale, ci se adresează inimii și bunului simț, descriind binefacerile aduse lumii de creștinism din toate punctele de vedere : religios, moral, artistic, cultural, patriotic, etc.

10. În *Germania*, filosofia lui *Leibniz* (f 1716), continuată de *Christian Wolff* (f 1754), duse la un raționalism arid, care culmină în așa zisa „*luminare = Auf-klärung*”, patronată de cei doi mari suverani ai timpului : de *Frederic cel Mare*, regele Prusiei, și de *Iosif II*, împăratul Austriei. Nu numai filosofii, ci și mulți teologi, mai ales protestanți, construiește o religie pur rațională, în felul religiei naturale a deismului. Revelațiunea supranaturală, minunile,

inspirația, origina dumnezeiască a bisericii etc., erau considerate ca neexistând în Sfânta Scriptură, care fu tratată ca un simplu cod de morală.

Numeroși teologi catolici și protestanți au căutat să combată raționalismul, fără ca totuși vreunul din ei să fi reușit a răsturna cu succes criticile aduse religiei creștine. Astfel dintre romano-catolici pot fi citați: Jezuitul *Fibus*, care publică, în anul 1736, o „Apologie generală”, în spiritul fericitului Augustin, îndreptată contra ateilor, păgânilor, iudeilor și ereticilor. *Stattler*, scrisă în 1770, o apologie în spiritul filozofiei wolffiene, intitulată : „Demonstratio evangelica”. El combate religiunea naturală și susține dumnezeirea creștinismului cu argumente pur raționale. Cu mai mult succes îolosi aceeași metodă *Beda Mayr*, în lucrarea sa: „Verteidigung der natiirlichen christlichen und katholischen Religion”, 4 voi. Augsburg, 1787—1789. *Storchenau* scrisă „Philosophie der Religion”, 11 voi., Augsburg, 1771—1789. *Veit* și *Sandbichler* apărură Sfânta Scriptură. Cel dintâi în lucrarea: „Scriptura .sacra contra incredulos vindicata”, 1789—1794, iar cel de al doilea în: „Verteidigung der Gottlichkeit des Mosaischen Gesetzes”, 1797, ș. a. Dintre Protestanți sunt de amintit: *Euler*: „Rettung der gottlichen Oïfenbarung gegen die Einwurïe der Freigeister”, 1747, *Lilienthal*: „Die gute Sache der Oïfenbarung”, în 16 părți, 1750—1782. *Less I* „Beweis der Wahrheit der christlichen Religion”, 1768. *Jerusalem* | „Betrachtungen liber die vornemsten Wahrheiten der christlichen Religion”, 1768. *Kleuker*: „Neue Priïfung der Beweise fur die Gottlichkeit des Christentums”, în 3 părți, Riga, 1787—1794 ș. a.

11. În *Italia*, biserica avu de luptat cu humanismul sau cu filosofia renașterii și mai târziu cu filosofia pan-teistă și cu ideile calvine ale lui *Giordano Bruno* (f 1600), cum și cu descoperirile științifice ale lui *Galileo Galilei* (f 1642). Cum aceste curente protivnice religiei n'au fost prea puternice, nu s'a simțit mare nevoie de a se desvolta o bogată literatură apologetică. Totuși au existat apologeți și s'au scris apologii și Apologetici, care merită să fie amintite, ca de ex.: *Segneri* scrisă o lucrare foarte mult citită, care purta titlul: „L'incredulo senza scusa”, Veneția, 1650. *Nicolai* publică: „Ragionamenti sopra la religione”, 2 voi. Genova, 1720, *Valsecchi*: „Dei fundamenti della religione”, Padua, 1765, *Gerdil*: „Introduzione allo studio de la religione”, 1800, ș. a.

12. Veacul al nouăsprezecelea a fost numit de unii „veacul-istoric”, de alții „veacul științific” și merită într'adevăr ambele nume, pentru că atât istoria cât și știința în genere au realizat progrese uimitoare în acest interval de timp. Istoria a progresat datorită descifrării ieroglifelor și cuneiformelor precum și a descoperirilor arheologice în urma săpăturilor făcute în Asiria și Babilonia, în Persia, în Palestina, în Grecia și în alte țări. Aceste săpături au aruncat o nouă lumină asupra vieții Asiro-Babilonienilor, a Persilor, a Egeenilor, a Indogermanilor etc. etc. Filologia comparată, care a luat avânturi nebănuite mai înainte, a ajutat de asemeni foarte mult progresului istoriei. Științele, atât cele de observație cât și cele experimentale, au progresat de asemeni enorm. Teoria evoluționistă, formulată de *Charles Darwin* (f 1882), a revoluționat științele naturale și a fost aplicată și în filosofie, istorie, sociologie și chiar în teologie. Științele experimentale : fizica, chimia, mecanica, au înregistrat de asemeni o mulțime de descoperiri, care au făcut să se .schimbe cu totul concepția de până aci despre lume și despre materie. Filosofia joacă acum un rol mult mai puțin important decât în trecut. În special metafizica este dată aproape cu totul uitării.

Veacul al douăzecilea a dus și mai departe progresul științelor, în special al celor experimentale, dându-i o aplicare practică După direcțiunea în care el a îndrumat progresul în aceste prime trei decenii, pe care le-am parcurs, calificativul ce i se cuvine este de „veac al tehnicii”.

Apocope n'a fost teorie nouă, n'a fost descoperire istorică sau științifică pe care să n'o fi folosit unii din istorici sau oameni de știință împotriva religiei. Situațiunea creată bisericii și teologiei prin atacurile îndreptate împotriva lor în numele progresului științelor a fost în unele momente destul de critică, iar pozițiunea luată de apologeți era adesea riscată sau în

tot cazul fără folos. S'au găsit totuși, întotdeauna și oameni de știință pură sau filosofi, cari au culcat la pământ barierele ce se încercau să se ridice și au nivelat prăpăstiile ce unii săpau între religiune și știință, înlesnind astfel apologeților lucrul lor de împăcare a contradicțiilor din sufletul omenesc. Rolul apologeților este de acum mult mai greu și apologia cată să îmbrace cu totul altă formă și să ia alt caracter. Acum, cel ce vrea să scrie o Apologetică sau să trateze o chestiune apologetică, trebuie să aibă în vedere și să cunoască bine ramura științei din partea căreia pornesc atacurile la care el vrea să răspundă. Conținutul și până la un punct și forma Apologeticii variază dar după natura acestor atacuri.

Dăm în cele ce urmează cele mai însemnate opere apologetice ce au apărut în diferite țări de la începutul veacului al nouăsprezecelea până azi.

13. În *Anglia* sunt de amintit dintre Romano-catolici: *Fleteher*: „The Guide of the true Religion”, Londra, 1804, *Lingard*: „A collection on several subjects connected with the -civil and religious principie of Catholicisme”, Londra 1820, *Butler*: „The truths of the Catholic Religion proved from the Scriptures aloue”, 1840, *Mac Hale*: „Evidences and doctrines of the Catholic Church”, 1840. *Wiseman* (f 1865) ținu în 1835, la Roma un curs despre raportul dintre știință și adevărurile revelate „On the Connection between Science and Revealed Religion”, care fu în curând tradus în franțuzește și în nemțește. *Newman* (f 1890) s'a ocupat în special de chestiunea certitudinii în materie de credință în a sa: „Essay in Aid of a Grammar of Assent”, 1850. *Mivart* scrie: „The Genesis of Species”, Londra, 1871, *Bruce*: Apologetics, or Christianity defensively stated”, Edinburgh, 1892. *Lighfoot* (f 1889), combătu într'o serie de articole din „Contemporary Review” (1874—1877) veninoasa lucrare anonimă intitulată: „Supernatural Religion”, pe care le publică în broșură cu puțin înainte de moartea sa, în 1889. *Edw. Caird* publică: „The Evolution of Religion”, 2 voi. 1893, *Artur James Balfour*: „The Foundations of Belief”, 1895, *I. G. Romanes*: „Thoughts on Religion”, 1896. Apoi: *W. B. Carpenter*: „The Permanent Elements of Religion”, *W. N. Clarke*: „Common Sense in Religion”, *John Fislee*: „The Idea of God”, *G. A. Gordon*: „Religion and Miracle” și „Trough Man to God”, *C. Gore*: „Belief in God”, *San-day*: „Inspiration”, *Upton*: „The Basis of Religious Belief”, *T. D. Woosley*: „The Religion of the Present and the Future”, ș. a.

14. În *Germania*, în *Elveția germană* și în *Austria*, filosofia criticistă a lui *Kant* (f 1804), panteistă a lui *Fichte* (f 1814) și *Hegel* (f 1831), naturalisto-mistică a lui *Schelling* (f 1854), pesimistă a lui *Schopenhauer* (f 1860) și *Eduard von Hartmann* (1906) a influențat întreaga cugetare germană și deci și teologia, îndeosebi pe cea protestantă, într'o măsură aproape egală ca a istoriei și a științei și a dat naștere la o imensă literatură apologetică, parte influențată de ea, parte îndreptată în contra ei. Iată d. ex. cei mai însemnați autori romano-catolici, cari au combătut toate aceste curente filosofice și științifice, susținând punctele de vedere dictate sau aprobate de autoritatea bisericească: *Dobmayr*: „Systema theologiae catholicae”, 1807, *Ziegler*: „Prolegomena theologiae catholicae”, 1821, *M. Hagel*: „Demonstratio religionis christianae catholicae”, 1831, *Berlage*: „Apologetik der Kirche”, 1834, *Staudenmaier*: „Philosophie des Christentums”, 1840, *Von Drey*: „Apologetik”. 3 voi. 1844, *Denzinger*: „Vier Bücher von der religiösen Erkenntniss”, 2 voi. 1857, *Pilgram*: „Physiologie der Kirche”, 1860, *Ehrlich*: „Fundamentaltheologie”, 1859, *Reinerding*: „Theologia fundamentalis”, 1860, *Schwetz*: „Theologia fundamentalis”, 1869, *Sprinzl*: „Handbuch der Fundamentaltheologie”, 1876, *Albert Maria Weis*: „Apologie des Christentums vom Standpunkte der Sittenlehre”, 4 voi. 1678 — 1884, *Vosen*: „Das Christentum und die Einsprüche seiner Gegner”, 2 voi. 1881, *Fr. Hettinger*: „Apologie des Christentums”, 5 voi. 1866 și „Lehrbuch der Fundamentaltheologie oder Apologetik”, 1888, *Bautz*: „Grundzüge der Apologetik”, 1887, *Paul Schanz*: „Apologie des Christentums”, 3 voi. 1887, *Constantin Gutberlet*: „Lehrbuch der Apologetik”, 1888—1894; „Der Mensch”, 1895; „Kampî um die Seele”, 1 voi. 1903; „Cosmos”, 1908; „Gott und die Schöpîung”, 1910, *Albert Stockl*: „Lehrbuch der Apologetik”, 3 părți, 1895, *Ottiger*: „Theologia fundamentalis”, 1897, *Wilmers*: „De religione

revelata", 1897, *AL Schmidt*: „Apologetik als spekulative Grundlegung der Theologie", 1900, *Hermann Schell*: „Apologie des Christentums", 2 voi. 1901, *S. Weber*: „Christliche Apologetik", 1906, *Gerhardt Esser* și *Joseph Mausbach*: „Religion, Christentum, Kirche. Eine Apologetik für wissenschaftlich Gebildete", 3 voi. 1912, *Dr. I. Klug*: „Apologetische Abhandlungen", 3 volume, 1910-1916, *T. Specht*: „Lehrbuch der Apologetik oder Fundamentaltheologie", 1912, *Kneib*: „Handbuch der Apologetik", 1912, ș. a.

Caracter apologetic au: *Reusch*: „Bibel und Natur", 1870, *Giittler*: „Naturforschung und Bibel in ihrer Stellung zur Schöpfung", 1877, *Lorinser*: „Das Buch der Natur", 7 voi. 1876—1880, *Schäfer*: „Bibel und Wissenschaft", 1881, *Tilmann Pesch*: „Die grossen Welträtsel", 2 voi. 1892, *Hasert*: „Antworten der Natur", 1905, *Erich Wasmann*: „Die moderne Biologie und die Entwicklungstheorie", 1906, ș. a.

Protestanții au suferit mai mult influența diferitelor sisteme filosofice, a criticii biblice, a istoriei religiunilor și a științelor pozitive, așa că Apologeticele lor apărea numai puține puncte ale doctrinei creștine și fac în general multe concesii adversarilor religiei. Dintre ei merită să fie amintiți: *Stein*: „Die Apologetik des Christentums", 1824, *Sack*: „Christliche Apologetik", 1829, *Von Zezschwitz*: „Zur Apologie des Christentums", 1865, *Luthardt*: „Apologetische Vorträge", 2 voi. 1864, *Franz Delitzsch*: „System der Christlichen Apologetik", 1869, *Diisterdieck*: „Apologetische Beiträge", 1865 —1872, *Baumstark*: „Christliche Apologetik auf anthropologischer Grundlage", 3 voi. 1872, *Ebrard*: „Apologetik", 2 voi. 1874—1876, *H. Voigt*: „Fundamentaldogmatik", 1874, *Dorner*: „Grundlegung der Apologetik", 1879, *Frank*: „System der christlichen Gewissheit", 3 voi. 1879, *Iul. Kaftan*: „Die Wahrheit der christlichen Religion" 1888, *Steude*: „Evangelische Apologetik", 2 broșuri 1904 și 1906, *Th. Haering*: „Der christliche Glaube", 1912, *L. Lemme*: „Christliche Apologetik", 1922, ș. a.

Caracter apologetic au: *Cari Stange*: „Christentum und moderne Weltanschauung", 2 părți, 1913—14, *Fr. Bettex*: „Natur und Gesetz", 1897, „Symbolik der Schöpfung", 1898; „Naturstudium und Christentum", 1898 (tradusă și în românește de preoții I. Negoită și N. Donos), „Das Wunder", 1902, (tradusă în românește de preotul I. Negoită); „Das erste Blatt der Bibel", 1906, ș. a., *Karl Beth*: „Urmensch, Welt und Gott", 1909, „Der Entwicklungsgedanke und das Christentum", 1909, *Dennert*: „Das Geheimnis des Lebens" (fără dată), „Aus den Hohen und Tiefen der Natur", 1902, „Bibel und Naturwissenschaft", 1904, „Naturgesetz, Zufall und Vorsehung", 1904, „Es Werde", 1905, „Vom Sterbelager des Darwinismus", 2 broșuri, 1906, „Die Weltanschauung des modernen Naturforschers" (1907), „Bibel und Weltanschauung", 1908, *H. Franck*: „Christentum und Darwinismus in ihrer Versöhnung", 1901, *E. Hoppe*: „Christentum und Monismus", 1909, „Christentum und die exakten Naturwissenschaften", 1910, *Dr. H. Hoppeler*: „Bibelwunder und Wissenschaft", 1914, *Wobbermin*: „Theologie und Metaphysik", 1901; „Der christliche Gottesglaube in seinem Verhältnis zur gegenwärtigen Philosophie", 1902; „Monismus und Monoteismus", 1911, *Titius*: „Natur und Gott", 1926, ș. a.

15. În Franța, biserica a avut și are încă de luptat în primul rând cu statul laic sau ateu ori francmason, apoi cu filosofia pozitivistă, inaugurată de **Auguste Comte** (f 1853), cu agnosticisul importat din Anglia, cu criticismul lui Renan, cu reprezentanții ai științelor pozitive, cu școala sociologică a lui **Durkheim** (f 1917) și cu modernismul. Apologiile ce s'au scris și Apologeticele ce s'au compus sunt îndreptate dar împotriva acestor curente, atitudini, mișcări, porniri, cum vrem să le numim, pornite împotriva bisericii. Dintre autorii de Apologetici sau cei cari au făcut operă apologetică pot fi citați: *Frayssinous* (f 1841) a arătat — în conferințele sale, ținute între anii 1803—1809 și 1814—1822 și intitulate: „Defence du Christianisme ou Conférences sur la religion" — foloasele creștinismului pentru viața practică și de stat. *Lamenais* (f 1854), susținător al tradițiunii, a combătut indiferentismul în: „Essai sur l'indifférence en matière de religion" 1817. Oamenii politici *Joseph de Maistre*, (f 1821) și *Montalembert* (f 1870), precum și marii predicatori: *Dupanloup* (f 1878), *Ravignan*

(f 1858) *Ventura* (f 1861), *Lacordaire* (f 1861), *Felix* (f 1891) ș. a. au apărut prin scrisul și graiul lor creștinismul în general și biserica papală în special. *Auguste Nicolas* (f 1870) a dat în: „*Etudes philosophiques sur le Christianisme*”, 1850, o filosofie rațională a creștinismului. În formă populară și plină de spirit a scris: „*Solution des grands problemes*” 4 voi. 1854, *Martinet*, iar *Laforet* a apărut temeinic învățătura bisericii în: „*Les dogme catholiques exposés*”, 4 voi. 1860. *Van Wedingen*: „*Les âlâments raisonâs de la religion*”, 1874, *Duilhe de St. Projet*: „*Apologie scientifique de la foi chrétienne*”, 1879, reeditată de *Senderens*, 1908, *Lambrecht*: „*Theologia fundamentalis*”, 1889, *Bougaud*: „*Le Christianisme et le temps presents*”, 1901, *Abbe de Broglie*: „*Les fondements intellectuels de la foi chretienne*”, 1905, *L. Gondal*: „*Le surnaturel*”, 1904: „*Miracle*”, 1905, *J. Martin*: „*L'Apologetique traditionnelle*”, 1905, *G-Sortais*: „*La providence et le miracle*”, 1905, *E. Roupain*: „*Leçons et lectures apologetiques*”, 1912, *Valvekens*: „*Foi et Raison. Cours d'Apologetique*”, 1907, *Hugeny*: „*Critique et catholique. Apologétique*”, 1908, *Abbe Cattean*: „*L'Atheisme et l'existence de Dieu. Conférences apologetiques*”, 1913, *Abbe Terrasse*: „*Apologétique chretienne*”, 1920, *Abbe Jean Desgranjes*: „*Les raisons de la foi*”, 1922, *I. B. Bord*: „*L'Apologetique par le Christ*”, 1923', *E. Duplessy*: „*Apologetique*”, 2 voi. 1924 și 1927, *P. Buyse*: „*Vers la Croissance. Dieu, l'ame et la religion devant la raison et le coeur de l'homme*”, 1928 (a patra ediție); „*Vers la foi catholique. L'Eglise de Jésus devant la raison et le coeur de l'homme*”, 1929, *Gaston Rabeau*: „*Apologetique*”, 1930, ș. a.

Caracter apologetic au: *Guibert*: „*Les croyances religieuses et les sciences de la nature*”, 1909, *Elie de Cyon*: *Dieu et Science*, Paris, Alean, *Grasset*: „*Les limites de la biologie*”, Paris, Alean, *Murat*: *L'Idée de Dieu dans les sciences contemporaines*, 3 voi. Paris, Tequi, *Farges*: „*Le Cerveau, l'âme et les facultés*”, Paris, Berche et Tralin „*La Vie et l'evolution*”, Ibidem, *Abbe Th. Moreux*: „*Les Confins de la science et de la foi*”, 2 voi. 1925, ș. a.

Între apologeți pot fi numărați și unii oameni de știință, ca: *Mâine de Biran* (f 1824), *Pasteur* (f 1895), *Grasset* (f 1918), *Vialleton* (f 1929), *P. Termier* (1930) ș. a. cum și filosofi spiritualiști ca d. ex.: *Eugen Caro* (f 1887), *Jules Simon* (f 1896), *Vacherot* (f 1897), *Renouvier* (f 1903), *Boutroux* (f 1921), *Gilson*, *Jacques Maritain*, ș. a. dintre contemporani.

16. În *Italia*, lupta bisericii s'a dus și se duce împotriva: pozitivismului, a scepticismului, a materialismului, a științelor experimentale și a modernismului. Aci pot fi citați ca apologeți: *Nardi*: „*Verità della religione cristiana cattolica*”, 1868, *Alberi*: „*Il problema dell'umano destino*”, 1870, *Giovanni*: „*Scritti apologetici*”, 1875, *Mazzella*: „*De religione et ecclesia*”, 1892, *I. Semeria*: „*Dogma, gerarchia e culto nella Chiesa primitiva*”, 1902, *Giuseppe Balerini*: „*Breve Apologiapiei giovanistudenti*”, 1908, *Egidio Brenna*: „*Religione e ragione*”, 1917, *Emilio Chiochetti*: „*Religione e Filosofia*”, 1921, *Gemelli Agostino*: „*Scienza e apologetica*”, 1922, *Giuseppe Căpretz*: „*Che cos'è la vita? Dio, religione, oltretomba*”, 1922, *Geremia Bonomeli*: „*Seguiamo la Ragione*”, 1925 *Cor-dovani Maricno*: „*Rivelazione e filosofia*” și „*Rivelatore*” (fără dată).

17. În *Spania* au fost apologeți ale căror opere sunt mai cunoscute în traduceri. *Astflel*, *Balmes* are două opere traduse în limba germană: „*Briefe an einen Zweifler*”, 1855 și „*Vergleichung des Protestantismus mit dem Katholicismus in ihrer Beziehung zu der eurapäischen Civilisation*”, 1875. *Donoso Cortes* are opera tradusă în franțuzește: „*Catholicisme, liberalisme et socialisme*”, 1851. *Bermandes y Fajarnes* a scris: „*Estudios criticos sobre la filosofia positivista*”, 1883, *Orti y Lara*: „*Wissenschaft und Offenbarung in ihrer Harmonie*”, 1884, *Gonzalez*: „*Biblia y la ciencia*”, 1891, *Unamuno*: „*L'Agonie du Christianisme*”, 1924.

18. În țările ortodoxe, cultura științifică și filosofică fiind mai puțin înaintată decât în Apus, din cauza împrejurărilor vitrege prin care au trecut toate națiunile ortodoxe, biserica n'a avut de luptat până în ultimul timp cu alte curente protivnice decât cu ignoranța mulțimii și cu prozelitismul romano-catolic și protestant. De aceea, terenul n'a fost aici

prielnic pentru Cultivarea și înflorirea apologiei și a științei apologetice, ci numai pentru teologia pură și pentru polemică. Acestea au și luat într'adevăr destul de mare dezvoltare. Singuri Mahomedanii și Iudeii puteau da prilej să se scrie opere apologetice împotriva rătăcirilor credinței lor, dar chibzuiala și instinctul de conservare națională au impus tăcerea, pentru că Turcii stăpânitori peste întreg Orientul creștin erau mahomedani, iar Iudeii erau asociații lor politici.

În *Rusia* găsim două din lucrările lui *Ivan Galiatovski*, rectorul Academiei teologice din Chiev, îndreptate una contra Iudeilor și alta contra Mahomedanilor. Cea dintâi a apărut în anul 1669 și poartă titlul de: „Adevăratul Mesia”. În ea se dovedește că Iisus Christos este adevăratul Mesia și se combate Talmudul. A doua a fost publicată în 1687 și este intitulată: „Coranul Mahomedanilor judecat de Christos”. Cuprinde istoricul vieții lui Mahomed și combaterea învățaturii lui. Cursul ținut de profesorul *Nicolae Pavlovici Rojdetvenski* studenților Academiei spirituale din Petersburg, în anul școlar 1881/82, fu publicat în 1893 (ediția II), subtitlul: „Apologetica creștină. Curs de Teologie fundamentală”, în două volume. El a fost tradus în românește de Economul *Constantin Nazarie*, sub titlul: „Apologetica creștină”, voi. I Botoșani, 1896, voi. II Fățiceni, 1897. În 1894 a apărut în Moscova un: „Manual de Teologie fundamentală”, al episcopului *Augustin*, iar în 1898 și 1899 profesorul *P. Svetlov*, de la Academia teologică din Chiev, a publicat 2 volume cu titlul: „Încercare de expunere apologetică a învățaturii de credință creștină ortodoxă”. Este o dogmatică expusă apologetic. În anul 1900, Svetlov a publicat și un: „Curs de Teologie apologetică”.

În *Bulgaria* a apărut, în anul 1907, o traducere a „Manualului de Teologie fundamentală” a episcopului *Augustin*, făcută de *Bacalof*.

În *Grecia* a publicat *Moscaki*: „ΜΕΧΣΤΑΙ wepî twv Xpia- Tiavtov â~oXoYYjtwv zob SsutăpoD xal zpkou attuvoç”, 1876. Profesorul *Diomid Kiriakos* a tradus din italienește „H. dpYjaxsta x«i ■}}/ l7twtYj(A7)” după Scalzuni (tradusă și în românește din grecește, sub titlul: „Religiunea și Știința” de profesorii C. Erbiceanu și Dragomir Demetrescu, Iași, 1887). Kiriakos a publicat și un volum, intitulat: „Ao?oC TCIOToO”, (ediția III, Atena, 1913) de subiecte apologetice. *Sp. Suncras* a publicat: „Bpa/sa uvot irepl maieux; xai ârcta- t^s”, Atena 1885 și „Aâfoc siaiTYjpios el? to |AadY|j.a r/j? 'AîroXoTYjTt*^?”, Atena 1898, iar *F. Papadopulos* a dat la lumină: „Ao-fot âicoXoYYjTOiot”, Atena, 1897. Actualul profesor de Apologetică de la facultatea de Teologie din Atena *Gr. Papamihail* a publicat prima fasciculă din a sa „'A7coXoY7)uxvj”, precum și numeroase broșuri și articole de reviste asupra diferitelor chestiuni apologetice. Asemenea broșuri și articole de reviste au mai publicat și profesorii: *Chr. Andrușos*, *D. Balanos* și *N. Luvaris*.